

על גיבורות השואה בחברה הישראלית

שרון גבע, אל האחות הלא ידועה: גיבורות השואה בחברה הישראלית (סדרת מגדרים), בני-ברק: הקיבוץ המאוחד, 2010, 302 עמ'

לספר על גיבורות השואה בחברה הישראלית חשיבות כפולה: האחת – בחשיפת נדבך נוסף בחקר השואה ובזיכרון השואה, על ידי תיאור מתוחכם של הנרטיב הנשי באחת התקופות הנוראות בתולדות ישראל; חשיפה התורמת להנצחת זכר הנספות בשואה וניצולותיה. החשיבות האחרת היא בהארת דיוקנה של החברה הישראלית בשנות המדינה הראשונות מזווית חדשה ומקורית ודיון במקומו של הסיפור הנשי בזיכרון הציבורי הישראלי. שילוב שני היבטים אלה במקשה מחקרית אחת מעמיד לפנינו דוגמה מאלפת ליישום מטרת חקר ההיסטוריה של נשים ומגדר – חשיפת הסיפור הנשי ושילובו בהיסטוריה החברתית הכללית מתוך ניסיון לספר מחדש את ההיסטוריה.

מטרתו המוצהרת של ספרה של שרון גבע היא לשרטט מחדש את דיוקן החברה הישראלית ואת התמודדותה עם השואה בשנות המדינה הראשונות, באמצעות ניתוח סיפוריהן המגוונים של נשים יהודיות בשואה, דימויהן המשתנים ותיוגן כגיבורות השואה בשיח הציבורי הישראלי. למימוש מטרה זו נעשה שימוש בשפע מרשים של מקורות ראשוניים מגוונים, חלקם הגדול מעיתונות התקופה, אך גם נאומים פוליטיים, פרוטוקולים, יומנים, עדויות וזיכרונות, ספרות

יפה, ציורים ועוד. מיון הממצאים נעשה על ידי חלוקת הנרטיב הנשי לחמישה טיפוסים מרכזיים: האוחזות בנשק, האימהות, הבנות, המתנגדות ברוחן ונושאות התפקידים. המחברת מבהירה כי טיפולוגיה זו מציגה את מאפייני הדמויות ומייצגת יסודות של גבורה, קרבנות, חורבן ותקומה. בתיאור הטיפולוגי שזורים מספר נושאי חתך: הנרטיב הנשי בשואה, זיכרון והנצחה, מנהיגות נשית, הייררכייה מגדרית, דימויים מגדריים, מאפייני החברה הישראלית ועוד, וכל אלה מוצגים על רקע אירועי התקופה.

הפרק הראשון דן באוחזות בנשק – נשים שפעלו בגטאות, במחנות, ברכיבים וביערות, כחברות בארגונים מזוינים שהונהגו על ידי גברים. מי שהיו חברות בארגון יהודי לוחם בגטו היו מופת מובהק לגבורה בשואה בחברה הישראלית. הן השתתפו בוויכוחים ציבוריים שנגעו לשואה (פרשת השילומים, פרשת קסטנר ועוד), והיו פעילות בדיון הציבורי בעיצוב זיכרון השואה והנצחתה בישראל. כולן השתייכו לתנועות קיבוציות וזוהו עם השמאל הציוני, מה שתרם להצבתן בחזית זיכרון השואה, וכן תרמה לכך העובדה שהן תיעדו את קורותיהן. משום כך שמותיהן של צביה לובטקיין, חייקה גרוסמן, ויטקה קובנר ורוז'קה קורצ'אק, מוכרים יחסית בציבור, שלא כיתר הנשים הנזכרות בספר, שנתרו עלומות. הן היו לסמל עוד בימי המלחמה.

הבחנת המחברת שהתפקוד של האוחזות בנשק ומיקומן בחזית, בקו האש, היו תוצר של הנסיבות ולפיכך היו זמניים בלבד, עולה בקנה אחד עם מחקרים אוניוורסליים הדנים בתפקוד נשי בעתות חירום לאומיות. המעניין הוא שגם במצב הקיצון של השואה, שאין לו אח ורע, נותרו על כנן חלוקת התפקידים על פי מין וההיררכייה המגדרית. כך למשל לנשים הלוחמות ביערות הועבר המסר שגם קילוף תפוחי אדמה הוא שירות

שגרמו לעקרונות, שהייתה פגיעה קשה בפרט ובלאום. במבוא מתואר בקצרה היחס לפריז ולילודה ומניעתה בשנות החמישים ומובאות מספר אנקדוטות, כגון 'ניצולה קראה לאסור בחוק על הפלות' (עמ' 19) וידיעה מעיתון 'חרות': 'על ילדים עושים חשבון לא לפי כסף אלא בעבור הנפשות שנעדרו בשואה' (שם) – דברים המבטאים את התפיסה הלאומית של הילודה. תמונה מגוונת יותר עולה ממחקר רחב היקף על ילודה ומניעתה בתקופת היישוב ובשנות המדינה הראשונות, מחקר שאני עורכת בימים אלה. לפי תמונה זו גם בקרב ניצולי השואה היו שהסתייגו מריבוי ילדים מתוך יצר הישרדות. כדאי היה לרכז את האזכורים לדיון אחד מעמיק ולצרף אליו את ההתייחסות לסוגיית הגוף הנשי, שהיה מקור להתעללות ולהשפלה, אך טמן בחובו גם יתרון, שכן שלא כגופם של הגברים, לא נשא סממן יהודי וסייע בכך להישרדות הנשים (עמ' 35).

בפרק זה שזור סיפור הבנות. אין ספק שמילותיה המצמררות של הילדה ששאלה עם צאתה מהמחבוא 'אמא, מותר כבר לבכות?', מילים שהיו לנכס צאן ברזל בזיכרון השואה לא מעט בזכות שיר התשובה על שאלה זו שפרסם נתן אלתרמן ב'טור השביעי', ושעלו בעדותו של אבא קובנר במשפט אייכמן, הן נקודת מוצא ראויה לדיון בנושא. אולם פיתוחו של סיפור הבנות אינו מספק, והמחברת אינה מבהירה די הצורך את ייחודו. לעומת זאת מנותח היטב סיפורן של ניצולות שואה צעירות שמהירו ואימצו את הזהות הישראלית ואף ייצגו את מדינת ישראל בעולם הבלתיטן את חוויות העבר שלהן.

הפרק השלישי בספר מתמקד במתנגדות ברוחן: נשים ששמרו על רוח יהודית ואנושית, כנגד השאיפה הנאצית למחוק את צלם האדם היהודי. נשים אלה נקטו דרכי התמודדות מגוונות: הן ניסו לשמור מצוות בתנאים הקשים; הן תיעדו את

קרבי, כפי שהעידה קורצ'אק. בשורות המחותרת והפרטיזונים, כמו בפלמ"ח בארץ, הרגישו נשים שהן סוללות הדרך ליתר הנשים. קובנר ציינה לימים כי 'בחורה הייתה צריכה ללחום שיאפשרו לה ללחום' (עמ' 35). ניתוח ביקורתי מעט של אמירות אלה, שנאמרו לאחר המלחמה, עשוי היה לחדד את ההבחנה בין תחושותיהן האותנטיות של הנשים באותם הימים לבין התפתחות תודעתן הנשית המאוחרת.

הפרק השני, המתמקד באימהות ובנות, הוא לדעתי המרתק בפרקי הספר, אולי מפני שהאימהות, שהיא סמל ליצירת חיים חדשים, הייתה גור דין מוות עבור נשים רבות. בסיפורי האימהות בשואה שהיו שכיחים בשנות המדינה הראשונות, היו כרוכים שיא האכזריות הגרמנית ושיא ההקרבה הנשית וכן אזלת היד של העם היהודי.

הסיפורים האישיים של האימהות הלמו את אתוס האם היהודייה המסורה לילדיה. רק לעתים רחוקות סופר על אימהות שנטשו את ילדיהן או שנהגו באופן אחר שאינו הולם את הדיוקן המיתי. לצד הדיון באימהות הפרטית המחברת נוגעת בהיבטים שונים של אימהות לאומית: האם היהודייה כסמל ללאום היהודי והאם שאיבדה את ילדיה הביולוגיים והייתה לאם לילדי הלאום היתומים, כמו לנה קיכלר, שספרה 'מאה ילדים שלי', שפורסם בארץ בשנת 1958, הוערך לא כסיפור אישי אלא כנרטיב לאומי. כמו כן ניכרה בשנות החמישים פוליטיזציה של האימהות, כשסיפוריהן גויסו לצרכים פוליטיים. גם הדיון הזה מאשש מסקנות העולות ממחקרים אוניוורסליים על אימהות לאומית, וכדאי היה לעגנו בהם.

אחד הנושאים הנוכחים רק בקצרה ומעוררים עניין רב, הוא סוגיית הפריז של הנשים היהודיות בשואה; מן הצד האחד נזכרות נשים שהרו במחנות, ושהריזו היה להן מקור סבל, ומן הצד האחר מצוינים הניסויים הרפואיים האכזריים

מקומם בחברה הישראלית. היו שסברו שסוד ההצלחה של אנה פרנק טמון באוניוורסליות של סיפורה, היו שהבליטו את מאפייניו היהודיים והלאומיים, והיו שמתחו ביקורת על ההוקרה היתרה שזכה לה בשיח הציבורי, ושסברו 'שהציבור הישראלי יצא מפרופורציה' (עמ' 220). תפיסות מנוגדות אלה הן בבואה למורכבות יחס החברה בישראל בתקופה הנדונה לסיפור השואה בכלל ולמתנגדות ברוחן בפרט.

הפרק הרביעי והאחרון כותרתו 'נושאות התפקידים' – הגדרה עמומה ונטולת שיפוטיות של מי שמילאו תפקידים רשמיים ולא רשמיים בקהילה היהודית או במחנה גרמני. התפקידים הללו היו בדרך כלל שנויים במחלוקת, ונקשר בהם דימוי שלילי של שיתוף פעולה עם האויב. סיפוריהן של גיזי פליישמן, שפעלה להצלת יהודי סלובקיה, האנזי ברנד, שהייתה מעורבת בפרשת הצלת יהודי הונגריה, ורה אלכסנדר שהייתה ראשת בלוק באושוויץ, ואחרות מוצגים כהתנסות נשית ייחודית בשואה ואף משמשים מצע לדיון בשאלות מוסריות ושיפוטיות המלוות את זיכרון השואה זה שנים.

סיפוריהן של נושאות התפקידים נודעו בישראל בעקבות פרשות ציבוריות שהתרחשו בזירה המשפטית, משזומנו כעדות או נאשמות. נוכחותן בשיח הציבורי הייתה דלה מזו של גברים נושאי תפקידים, ועד משפט אייכמן הן עצמן יזמו את השמעת סיפוריהן, ואלה זכו לתשומת לב מועטה בלבד. האנזי ברנד, שלא עמדה באור הזרקורים, הודתה בשנת 1987 כי 'אילו היו מביאים אותי לארץ בארגו הייתי מקבלת פה כבוד גדול, היו אומרים עלי שאני גיבורה. כאדם חי הייתי לא רצויה' (עמ' 247). סיפוריהן הוצגו מתוך הבחנה בין טוב לרע. למשל העיתוננים הבליטו את הדיאלוג בין גדעון האוזנר, התובע במשפט אייכמן, לבין אלכסנדר, שנשאלה: 'איך

קורותיהן ביומנים, ספרים וציורים; הן השתתפו בפעילות חינוכית ותרבותית ועוד. סיפוריהן של 'שומרות הנשמה היהודית' היו שכיחים בשיח הציבורי הישראלי, ועיתונאים שיבחו את פועלן. היומנים, הציורים וכיצא באלה ייצגו את ממדי החורבן, אך בד בבד ייצגו גם יסודות של גבורה מסוג אחר, כמו הבריה – כלשונה של המחברת – שפורסמה כבר בשנת 1943, על אודות תשעים ושלוש נערות מסמינר 'בית יעקב' שהתאבדו כדי להימנע מאונס.

נשים שכתבו ושיצירו בתקופת השואה, ושיצירותיהן יצאו לאור לאחר המלחמה, הוצגו על ידי העיתונות כמי שמילאו משימת תיעוד לאומית ולא כסופרות או ציירות, ויצירותיהן נתפסו כתעודות. להוקרה מיוחדת זכו מי שתיאוריהן הלמו את ערכי החברה הישראלית, למשל כשתיארו את המרד המזוין. עם זאת הן לא נתפסו כגיבורות. העיתונות כמעט התעלמה מעדותה של רחל אורבך במשפט אייכמן, שהתמקדה בהתנגדות רוחנית. מנגד הציבור הדתי האדיר את פסיה שרשבסקי, שניסתה לשמור מצוות בהיותה באושוויץ ולסייע לאחרים באמצעות חיזוק האמונה, וראה בה גיבורה. 'פסיה שרשבסקי הייתה לזרם החרדי, ובעיקר לפועלי אגודת ישראל, מה שהייתה צביה לובטקין לזרם המרכזי ובעיקר לשמאל הציוני' (עמ' 201) מבהירה המחברת.

המתנגדות ברוחן, כמו האימהות, לא נתפסו כמייצגות תנועה פוליטית. הן שימשו כמתווכות שהגיעו ניצולים לספר את שחוו ואת הציבור להקשיב. סיפוריהן אופיינו כהתנגדות בעלת אופי נשי, שהשלימה את ההתנגדות החמושה, ואפיון זה גרע מההערכה אליהן, שכן הציבור הישראלי לא עמד די על חשיבותם של הכתף התומכת, הכתיבה והציור להתנגדות ולהישרדות. אנה פרנק ויומנה תופסים מקום בולט בפרק המתנגדות ברוחן, והמחברת מנתחת את מורכבות

נכונות להקרבה עצמית. הסיפור הנשי בשואה אף מאיר מחדש את דיוקנה של החברה הישראלית: מרכזיות הכוח הפיזי, הפוליטיזציה, עצמתו של כור ההיתוך, תפיסת האימהות ודגם הצבר הם היבטים ידועים המקבלים אישור מממצאי הספר. לשון הספר בהירה וקולחת. דמויות הנשים עולות בזו אחר זו מן המילים וזוכות להנצחה. דמות רודפת דמות, מאורע רודף מאורע, ועניינים שונים הראויים כל אחד לדיון מעמיק בפני עצמו, מובאים לעתים בכפיפה אחת ונבלעים בשטף הכתיבה, הנסחפת לפעמים ברצף ארוך בלא חלוקה לפסקאות (כמו הפסקה המתחילה בעמ' 45 ומסתיימת בעמ' 48). למשל סוגיית העקרות של קרבנות הניסויים מובילה לדיון פוליטי, המשכו בעיסוק באבהות, מנושא זה עוברת המחברת לניתוח מפגש אימהות עם ילדיהן בארץ, ובאותה הפסקה ממש מדובר גם על אימהות שאיבדו בנות ובנים בפעולה צבאית בישראל (עמ' 99-100); כל אחד מהעניינים הללו מרתק אך הדיון בו אינו ממוצה.

יש עוד כמה נקודות תורפה בספר – מקצתן מהותיות, למשל מיעוט ההתייחסויות להקשרים תאורטיים מגדריים-לאומיים אוניוורסליים, שיכלו להפרות את המחקר במבט השוואתי, מקצתן נקודתיות, כגון היעדר הגדרה מדויקת של התקופה הנדונה בספר: שנות המדינה הראשונות? שנות החמישים? הללו לא בהכרח תקופות חופפות; והאם משפט אייכמן בשנת 1961 הוא גבול התקופה או ציון דרך במהלכה? נוסף על כך בספר מופיע לא אחת המונח פמיניזם בגרסאות מגוונות. נראה לי שיש לנקוט משנה זהירות בשימוש במונח זה בתיאור העבר בכלל ובפרט במה שנוגע לשואה, שהתאפיינה במאבק הישרדות. המחברת מודה ביושר כי מניעי המחקר הם פמיניסטיים (עמ' 13), אולם סביר כי תובנות פמיניסטיות, גם מפי הניצולות עצמן, מקורן

אפשר להיות בלוק-אלטסטטה באושוויץ ולשמור על צלם אלוהים ועל צלם האדם? (עמ' 264), שאלה שביטאה את תפיסת הסתירה שבין מילוי תפקיד רשמי במחנה לבין שמירה על צלם אנוש. מעניינת הבחנתה הרקה של המחברת שבדיווח על עדות אלכסנדר הקפידו העיתונאים על שימוש בלשון סביל: הקאפו הופקדה, הועסקה, נקלעה, מונתה וכדומה (עמ' 269), מה שהפחית מאחריותה למעשים, שנתפסו כגזרת גורל. לנוכח מציאות החיים באושוויץ, שלעולם לא נוכל להבינה, קובעת המחברת כי 'גם ורה אלכסנדר הייתה גיבורה' (עמ' 270).

אכן דמות הגיבורה ותפיסת הגבורה עוברות כחוט השני לאורך כל פרקי הספר ותופסות חלק ניכר מהסיכום, והמחברת קובעת כי 'לכל אחת השואה שלה. לכל אחת הגבורה שלה' (עמ' 271). ניתוח השיח הציבורי מעלה כי יחס החברה הישראלית לנשים בשואה לא התאפיין בהסתכלות דיכוטומית על חוויית השואה, דהיינו מאבק מזוין או כצאן לטבח, אלא באלפי דרכים שונות ומגוונות, אולם היה מדרג לצורות הגבורה. האוחזות בנשק מימשו את דגם הגבורה המובהק של החברה הישראלית, ולפיכך הוערכו מאוד. האימהות הלמה את דגם הנשיות המגדרית המסורתית. לעומת זאת למתנגדות ברוחן ולנושאות התפקידים לא היו אותם מאפיינים הרואיים. המחברת מנתחת את התנאים להערכת נשים בשואה בישיח הישראלי: מידת ההתאמה של סיפור השואה לערכי החברה הישראלית; נסיבות השמעת הסיפור ואופן הפצתו (בהיעדר מנגנון הנצחה אפקטיווי, נשכח הסיפור); ותכונותיה האישיות של הניצולה וכושרה הרטורי. בשל שילוב תנאים אלה הייתה לובטקין לגיבורה לאומית.

הסיכום מעלה כי להגדרת גיבורת השואה בחברה הישראלית בראשיתה היו פרשנויות ומשמעויות רבות, והמכנה המשותף לכולן היה

משפט אייכמן, אינה חדשה, וכמוה ההכרה שהמשפט היה נקודת ציון משמעותית ביחס החברה בישראל לשואה. גם המחברת סבורה כי המשמעות שניתנה למשפט אייכמן כנקודת מפנה ביחס החברה הישראלית לשואה הוענקה לו בצדק, משום שהסיפורים האישיים שהושמעו בו היו חסרי תקדים בעצמתם. החדוש בספר הוא בבחינת הסוגיה המורכבת הזו – וסוגיות אחרות – באמצעות הפניית הזרקור אל הסיפור הנשי בשואה. בכך הספר הוא דוגמה מובהקת לתרומתו של המחקר המגדרי להיסטוריה החברתית, שכן חשיפת הסיפור ההיסטורי הנשי בשואה ומקומו בזיכרון, היא למעשה מבט בוחן על החברה הישראלית בכללותה.

בניתוח בדיעבד יותר משהיו ביטוי בן הזמן. עם זאת כל אלה אינם גורעים מתרומתו של הספר להיסטוריה החברתית של ישראל. אחת המסקנות המרכזיות של הספר היא שנוכחות הנשים בשיח הציבורי בארץ מלמדת יותר מכול 'כי הטענה שהפכה כה רווחת, שעד משפטו של אייכמן בירושלים לא דיברו כאן על השואה, מוטעית מיסודה' (עמ' 278). על פי המחברת סיפורי הנשים נשמעו והושמעו תמיד, גם לפני משפט אייכמן: 'הישראלים לא התעלמו מהשואה, לא הדחיקו אותה ולא התכחשו לסיפורי הקורבנות. הם גילו בה עניין רב כמאורע לאומי וכסיפור אישי' (עמ' 279). הטענה שהשואה לא נעדרה לחלוטין מהשיח הישראלי עוד בטרם